

ILUMINACIJA KNJIGA U HRVATSKOJ U 15. I 16. STOLJEĆU

Andelko BADURINA, Zagreb

Drugu polovinu 15. i početak 16. stoljeća, makar kako to izgledalo čudno, možemo s pravom nazvati zlatnim vijekom iluminirane knjige u Hrvatskoj, ali samo rukopisne i to na njezinu zalazu.

U ovom razdoblju, kad zamire rukopisna knjiga a rađa se tiskana, mi smo časno i veličanstveno ispratili jednu i dočekali drugu. I dok su rukopisne knjige bogato iluminirane, iluminacija tiskane knjige u tom istom razdoblju je škrtá i ispunjena traženjima sebi adekvatnog izraza.

Tada, naime, nastaju remek djela iluminatorske umjetnosti u Hrvatskoj: dva misala Jurja iz Topuskog – jedan je u Metropolitani (MR 170), a drugi, raskošniji u Riznici zagrebačke katedrale (No 354) – te misal Dominika Kalmančeha (No 355), i to na samom kraju 15. i početkom 16. stoljeća. I primorski skriptoriji u ovo doba kao da su se probudili iz letargije pa se i ondje izrađuju raskošno iluminirani rukopisi, u Dubrovniku, Splitu, Trogiru, te napokon onaj najsvečaniji, ali na žalost nakon rata zagubljen, misal opata sv. Krševana u Zadru Deodata, koji je nastao u tom proslavljenom skriptoriju 1480. godine.

Isto tako znamo da je ovo doba također zlatno doba i glagoljske iluminacije u Hrvatskom primorju, na Krku i u Istri.

Iluminacija navedenih latinskih rukopisa koje uzimamo za primjer, a ni drugi mnogo ne zaostaju za njima, gotovo da je hipertrofirana. Sjetimo se samo misala Jurja iz Topuskog. Oslikan je gotovo svaki milimetar izvan teksta tako da se stranice ovih rukopisa doimlju poput tepiha. Tekst je potpuno podređen iluminaciji tako da ga je teško i čitati jer oko bježi na blještavu i maštovitu iluminaciju. Tu je očito prisutna reprezentacija ili možda čak prkosna demonstracija raskoší i nadmoći rukopisne knjige nad upravo izmišljenom novotarijom, tiskom.

Iluminatori naših rukopisnih knjiga u ovo doba su najčešće stranci, koji u svojim sredinama zbog uznapredovalog tiska ostaju bez posla pa ga traže u drugim sredinama, kao što je npr. slučaj Hansa Allemanusa koji iz Njemačke dolazi u Zagreb. S druge pak strane neki naši iluminatori odlaze u druge sredine, kao Feliks

Petančić, koji iz Dubrovnika ide u Mađarsku (1484), a kasnije će i Klović u Budimpeštu na školovanje.

Rukopisne iluminirane knjige ovog doba najčešće naručuju velmože, duhovni i svjetovni, valjda zato što im nova »konfekcijska« knjiga, koju gotovo svatko može nabaviti, nije dovoljno reprezentativna, pa oni za sebe traže nešto ekskluzivno. Tako znamo da u Francuskoj vojvoda od Berryja ima dvadesetak obiteljskih časoslova (*Livres d'heures*) raskošno iluminiranih od najrenomiranijih iluminatora. Slično rade i talijanski vojvode D'Este, Farnese, Grimani, Sforze. Kod nas rukopise naručuju biskupi, kanonici i opati, kao Juraj iz Topuskog, Šimun Erdedi i opat Deodat.

U ovom se razdoblju u trećem deceniju 16. stoljeća javlja i Klović, bez takmaca najveći iluminator svih vremena. On svoja djela ne radi za one koji ne bi mogli nabaviti tiskanih knjiga, nego naprotiv za ekskluzivne naručioce, kao što su Farnese i Grimani.

Iluminacije svih ovih rukopisa brojne su i raskošne s obilno narativnim scenama koje ilustriraju tekst te maštovitim dekorativnim genre-scenama koje ispunjavaju gotovo sav marginalni prostor.

I glagoljaši u drugoj polovini 15. stoljeća pojačavaju »produkciju« rukopisnih knjiga, razmjerno bogato iluminiranih, pretežno liturgijskog sadržaja. Većina njih ipak nastaje prije 1483. godine, a iza toga su rijetke, premda znamo da je *II. novljanski brevijar* nastao 1495. godine nakon što su prije njega tiskana dva glagoljska brevijara.

Svi ti glagoljski rukopisi su iluminirani, neki bogatije neki skromnije ovisno o vještini iluminatora, ali i o financijskoj moći naručioca. U iluminaciji ovih glagoljskih rukopisa prevladavaju geometrijskoapstraktni i stiliziranobiljni motivi kakvih u ovo doba ne susrećemo nigdje u latinskim rukopisima; premda se nalazimo u razdoblju zrele gotike, glagoljaši upotrebljavaju dekorativni repertoar romanike. Je li to zbog sugestije predložaka, ili zbog nepoznavanja suvremenih tokova iluminatorske vještine, teško je reći. Figurativne su iluminacije veoma rijetke. Nalazimo tek tu i tamo škrte i sitne ilustracije za velike blagdane, dok životinja i ptica te realističkog i maštovitog bilja uopće nema, kao što ih ima u suvremenim latinskim rukopisima. U onim geometrijskim ornamentima daleko je najzastupljenija crvena boja, cinober, zbog čega glagoljaši za latinski izraz »*illuminare*« ili »*miniare*« upotrebljavaju svoj - »*scinobrat*« kako to izričito kaže fratar Stipan u bilješki na kraju *Novljanskog blagdanara* iz 1506. godine »... a *doscinobrah* je ja fratar Stipan z' otoka Krka.«

Što se pak tiče tiskanih knjiga, i latinskih i glagoljskih, njihova je iluminacija u usporedbi s istodobnim rukopisnim knjigama veoma »siromašna«.

Ne smije se zaboraviti da su u Hrvatskoj tiskane isključivo glagoljske inkunabule, dok su hrvatski latinički prvotisci i prvijenci tiskani vani, u Italiji, a ta činje-

nica još nije dovoljno razjašnjena. U glagoljskim inkunabulama, kao i u nekim kasnijim knjigama nema tiskanih iluminacija ni ilustracija. Naš *Prvotisak*, kao u ostalom i njegovi suvremenici u Evropi, mjesta za početna slova, inicijale, ostavlja prazna, da bi ih kasnije rukom izradili iluminatori. Ti su inicijali ne samo u našim nego i u drugim evropskim inkunabulama izrađeni, »iluminirani« tek djelomično i to uglavnom samo u prvim dijelovima knjige, da bi se ti amaterski iluminatori zamorili nakon jedne četvrtine knjige, a pri kraju knjige nisu početna slova ispisivana čak ni najobičnijim kurzivom.

To ostavljanje praznih mjesta za inicijale u tiskanim knjigama bio je jedan povijesni kompromis u žestokoj borbi između skriptora i iluminatora kojima bježi posao iz ruku s jedne strane i tiskara koje preuzimaju zadaću i posao iluminatora s druge strane.

Glagoljski će tiskari i kasnije redovno ostavljati prazna mjesta za inicijale, ali budući da više vještih iluminatora nema, a tiskari nemaju inicijala, često će posuđivati od latiničnih tiskara obična majuskulna slova, bez ukrasa te njima tiskati inicijale, ili će pak djelomično upotrebljavati latiničke i glagoljske inicijale. Tiskane glagoljske inicijale, ali bez ukrasa, dosljedno će kroz cijelu knjigu sprovesti jedino brevijar iz 1491. godine.

Druga komponenta ekspresije glagoljskih tiskanih knjiga je dvobojnost, odnosno crvenilo rubrika, koje doduše tiskar ne može ukomponirati ondje gdje mu likovno najbolje odgovaraju, nego tamo gdje ga donosi nužda teksta, ali ipak stranici daje određenu živost, olakšava je, razbija monotoniju njezina slovstva, jednom riječju iluminira je, rasvjetljuje. Tiskari dakle u neku ruku gotovo doslovce kopiraju rukopisne kodekse.

To posuđivanje oblika iluminacije bio je dvostruki kompromis, i tehnički, jer je jednostavnije, i gospodarski, jer je jeftinije.

I sam slog teksta tiskanih knjiga kopira tadašnje rukopise u svom općem izgledu, tako da će organizacija prostora stranice biti gotovo jednaka u rukopisima i u tiskanim knjigama. To je u prvom redu dvostupačnost teksta na stranici, tiskanje teksta u dva stupca koje je izrazito gotički način oblikovanja stranice. Vertikalno, naime, podijeljena stranica na dva visoka stupca djeluje daleko lakše nego kad je tekst u jednoj velikoj plohi, a time se postiže ono gotičko stremljenje u visinu. Gotika je prisutna i u obliku samih grafema, slova. Tiskari naime lijevaju slova gotičke minuskule koja je u to doba bila u upotrebi u skriptorijima (u Italiji je to *littera bononiensis*, a na sjeveru *fractura*), tako da je često na prvi pogled nemoguće razaznati radi li se o rukopisu ili o tisku. I glagoljaški tisak u obliku slova imitira rukopise, pa čak upotrebljava i iste kratice i to ne samo one »*per contractionem*«, koje su ekonomične, nego i one »*per suppositionem*« koje su za redak nepraktične.

Dvostupačnost teksta, osobito na stranicama velikog formata za tiskare je i tehnička pogodnost, tako da je nisu zatekli kod rukopisa, kojima je to bila estetska ekspresija, morali bi je izmisliti iz tehničkih razloga. Jednostupačna naime velika ploha slova na sredini bi se veoma lako raspala, na sredini nabubrila i slova bi iskočila.

Istom kasnije tisak se polako oslobađa rukopisnog predloška u iluminaciji, te ona postaje pokorna novoj tehnici; iluminacija postaje tipografska, čista otisnuta slova. To doduše osiromašuje knjigu kakvu smo do tada navikli gledati, ali obojačuje sam novi medij tiskarstva, koji time postaje, ili bar pokušava biti samostalan u izrazu, izraziti se pomoću slova složenih u okvir. I sama će slova biti oslobođena ukrasa, bit će odbačene sitne gotičke crtice, a kasnije u duhu renesanse prihvaćen i novi tip slova, humanistika, te stranica postaje mnogo jasnija i čistija.

Početak 16. stoljeća, poslije prve euforije, tiskari će se ponovno vratiti posuđenom ukrasu. Ne zadovoljavaju se samo savršeno otisnutim tekstem, nego hoće istodobno i »lijepu knjigu«. Tako se počinju javljati i prvi tiskani ukrašeni inicijali pa i ilustracije.

Prvi korak tiska u osebnosti poruke je posebna naslovna stranica, ili barem posebno izdvojen naslov na prvoj stranici. Znamo da naš *Prvotisak* nema nikakvog naslova, ni naslovne stranice, nego jednostavno, nakon kalendara u prvom i polovini drugog retka na početku prvog stupca u bloku stoji: »*Počētie misala po zakonu rimskoga dvora*«, te u nastavku drugog retka nastavlja »*N(e)d(ē)le prve od priš(a)stva...*« i dalje slijedi rubrika.

Dvadesetak godina poslije toga naslovna će stranica biti već mnogo raskošnije riješena i tiskarski i iluminatorski, te obavezno ima i poneku ilustraciju izvedenu u duborezu. Jedan pak od prvih tiskarskih »ukrasa« bit će tiskarski znak otisnut u okviru impresuma na kraju knjige.

Nešto kasnije i glagoljaši počinju u duborezu tiskati i figurativne inicijale pa i samostalne »ilustracije« unutar teksta. U tom je pogledu najuspješniji iluminator u tipografskom smislu likovni urednik Kožičićevih izdanja, vjerojatno sam Šimun Kožičić, koji nam donosi tiskane inicijale, premda ih nema dovoljno pa ih posuđuje od susjeda latiničara. On je prvi naš tiskar koji donosi ne samo iluminacije nego i ilustracije preko čitave stranice.

Naše latiničke knjige inkunabule mahom su tiskane izvan Hrvatske, pretežno u Italiji, i to romanom, humanističkim pismom, a što se tiče iluminacije potpuno su u toku evropskog događanja na polju tiskarstva. Iako su ih tiskali strani tiskari, u toj su tuđini zavidno mjesto zauzeli i naši ljudi, kao što su Dobrić Dobričević i Grgur Kraljić, koji su se prema suvremenim svjedočanstvima popeli u sam vrh evropskog tiskarstva.

S a ž e t a k

U drugoj polovini 15. i početkom 16. stoljeća iluminacija knjiga u Hrvatskoj doživljava svoj zlatni vijek. Najraskošnije iluminirane knjige nastale su na samom kraju 15. stoljeća kad je tiskarstvo već uvelike uzelo maha po cijeloj Evropi. Rukopisne knjige naručuju visoki prelati, biskupi i opati, a iluminatori su za latinske knjige pretežno stranci, dok su iluminatori glagoljskih rukopisa domaći glagoljaši. Tiskana knjiga u organizaciji stranice imitira rukopisnu knjigu (preuzima dvostupačnost sloga pa i samo oblik slova kurzivne gotičke minuskule), a mjesta za iluminaciju ostavlja prazna, pa na tim mjestima iluminatori ručno izrađuju iluminacije, uglavnom inicijale i samo rijetko ilustracije. Istom na samom kraju 15. stoljeća i tiskari rade tiskane iluminacije (inicijale i ilustracije), a sadržaj iluminacija posuđuju od rukopisnih knjiga, ali pojednostavljen. Novost koju tisak uvodi jest zasebna naslovna stranica koja je i posebno iluminirana.

S u m m a r y

ILLUMINATION OF BOOKS IN CROATIA
IN THE FIFTEENTH AND SIXTEENTH CENTURIES

In the second half of the fifteenth and in the beginning of the sixteenth centuries the illumination of books flourished in Croatia. The most beautifully illuminated books date from the very end of the fifteenth century when the printing business has gained ground throughout Europe. Manuscript books were ordered by high prelates, bishops and monks. The illuminators of Latin books were mostly foreigners, while the illuminators of Glagolitic manuscripts were native Glagolites. Printed books imitated the page organization of the manuscripts. The text was printed in two columns and the letters had the form of italic gothic minuscule. The space for the illumination was left empty. There the illuminators drew illuminations by hand, mostly initials and rarely figural decorations. It is not until the very end of the fifteenth century that the printers have begun to print illuminations (initials on figural decorations). They borrowed the content from manuscript illuminations after simplifying it. The press introduced another innovation — a separate cover page which was also specially illuminated.

Izvorni znanstveni članak

Primljeno: 20. travnja 1984.

Autor: *Andelko Badurina*

Centar za povijesne znanosti, Zagreb